

A KATARZIS KRITIKÁJA: A KERTÉSZ-SZÖVEG

*„A házak, a fasorok, az utak éppoly mulandók, sajnos, mint az évek.”
(Marcel Proust: Az eltűnt idő nyomában. Swann. Gyergyai Albert fordítása, 1937. Idézi Kertész Imre a Gályanaplóban, 1992); „...et les maisons, les routes, les avenues, sont fugitive, hélas!, comme les années.”*

1987 szeptemberében Kertész Imre levelet írt Takács Zsuzsának Szigligetről, amelyben beszámolt egy ott hallott rádióműsorról:

„Egyébként rémes: hallgattam valamelyik este egy berlini dokumentumműsört, felidéztek a náci vezetők hangját, a könyvégetést. Rikoltó hangon kiáltottak egymás után. »Ich übergebe den Flammen..., átadom a lángoknak... Sigmund Freudot« stb. Mindenki hozott valaki szerzőt. Elképedve hallgattam csupán a hangokat. Komolyan mondom, elfelejtettem. Soha, soha ilyen gyűlölet nem volt még a világon, csak az apokalipszis vallási képzeivel lehet megközelíteni. Megint rájöttem, hogy senki sem tudja, mi történt.”

A *Sorstalanságtól* kezdve hosszú évtizedeken át Kertész nyilvános életében, s több mint egy évtizeden át titkos munkásságában, abban a bizonyos „mindig is volt” „titkos életben”, amelyek „mindig az igazi” volt, másként ugyan, de egyaránt döntő szerepet játszott a holokauszt értelmezésének kérdése. A fenti levél a mindennapi élet egy epizódjáról, egy szomorú rádióhallgatásról szóló beszámolóként indul, de az idézett utolsó mondatok – „Komolyan mondom, elfelejtettem... Megint rájöttem, hogy senki sem tudja, mi történt” – kivezettek a jelen pillanattól, s baráti olvasóját átvitték a kortárs világnak a levélíró megítélése szerint tudomásul nem vett, ám döntő problémájához: tudható-e, érthető, értelmezhető-e, hogy mi is volt mindaz, amit látott, amin keresztülment, s ami szétverte az ő életét 1944-ben? Mindaz tehát, amiről épp csak annyit kívántak tudni, felhasználni a kortárs politikai, kulturális elitek, amennyi a nemzetiszocializmus által radikálisan átírt azonosságtudat új társadalmakban való szerepének rekonstrukciójához szükséges volt. Így a háború utáni évtizedekben, a társadalmi integráció eligazodást kínáló fogalomrendszerében jártas, abban a jövőt építő, az őszinteség, a vallomás, a társadalmi gyónás normáit megszabó sikeres csoportoknak nem állt érdekükben tudniuk, hogy ott és akkor mi és miért, s miként történhetett. Vagyis lényegtelen volt, senkit sem érdekelt a háború utáni politikai gyakorlatban, hogy mit jelentett egykor a valóság. Mint Kertész 1965-ben keletkezett, kéziratban maradt *Német naplójában* írja, „Berlin: a képtelenség monstroszimbóluma. Életünk szimbóluma Európában, falak közti, rendezetlen életünké, amely nem szűnt meg múltnak lenni: valahol megállt, egyetlen foglalatossága, hogy magába falja a

Elhangzott 2019. november 7-én az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézete szervezésében Kertész Imre születésének 90. évfordulóján rendezett konferencián. Külön köszönettel tartozom Takács Zsuzsának, hogy hozzájárult a tulajdonában lévő, hozzá írott Kertész-levelek elolaszásához és a szövegben elhangzott idézetek nyilvánosságra hozatalához.

jövőt, a jelen túlélés pátosztalan nyomora. De a túlélés iránya merőben bizonytalan.” Mindaz, ami a hidegháború politikai-ideológiai szabályai által legitimnek, azaz hasznosnak ítélt valóságon, az annak megfelelően kialakított társadalmi tér- és időhatárokon túl volt, vagyis mindaz, amit Kertész nagyon korán, példátlan pontossággal megértett, kaotikusnak tűnt – s ez a tudás valóban zavart teremtett volna mind a két oldalon.

Kertész levelében nyilván nem arról volt szó, hogy ő maga a náciizmus rettenetes tetteit felejtette volna el. Sokkal inkább arról, hogy *nyomát vesztette* a mértéktelen és felfoghatatlan, minden pillanatot átható gyűlöletre való emlékezés mikéntjének. Tehát nem a nemzetiszocializmus, a rasszista biológiai forradalom lényegének tekinthető sterilizációhoz, százezrek „eutanázia” általi elpusztításához vezető eugenikáról, nem a radikális és tömeggyilkos antiszemitizmus programjáról, nem hatmillió, zsidónak tekintett ártatlan emberi lény módszeres kiirtásának a tényéről feledkezett volna el, hanem arról a folyamatos válságról, amit mindennek a *megértése* jelentett. Kérlelhetetlen őszinteséggel írta: „Senki sem tudja, mi történt.” Ennek a félreérthetetlen mondatnak magyar nyelven egyetlen rokonát ismerhetjük, mégpedig Pilinszkytól. „Mi is történik, mi is történik / minden tettünk boldogtalan / és irtóztató ideje alatt.” (*Kőfal és ünnepély*) Kertész mellett Pilinszky volt az egyetlen magyar író, aki felmérte annak súlyát, hogy a holokauszt jól instrumentalizált ténye, és tényleges, azaz kiismerhetetlenül kaotikus jelentése között szakadék húzódik. Társadalmi következményei – tehát a hidegháborús társadalmak által determinált utóélete, azaz a háború utáni években lezárt fejezetté tétele – ellenére Auschwitz folyamatos jelenléte, a jövőt magába faló múltnak ez az evidenciája egyetlen percre sem volt kétséges. Nem véletlen, hogy a Nobel-díj átvételekor elhangzott *Stockholmi beszéd* egy döntő pontján Kertész erre hivatkozott: „Auschwitz igazi problémája az, hogy megtörtént, és ezen a tényen a legjobb, de a leggonoszabb akarattal sem változtathatunk. E súlyos helyzetnek talán a magyar katolikus költő, Pilinszky János adta a legpontosabb nevet, amikor »botránynak« nevezte; s ezen nyilvánvalóan azt értette, hogy Auschwitz a keresztény kultúrkörben esett meg, s így a metafizikai szellem számára kiheverhetetlen.”

Szigligeti levele megírása után több mint hét évvel, 1995 májusában a hamburgi Schauspielhausban Kertész előadást tartott *A boldogtalan huszadik század* címmel. A beszéd a történelem és a személyiség kialakulása, a művelődési-egzisztenciális folyamat, a *Bildung* közti kapcsolatok kérdését vetette fel. „Nem tagadhatom, hogy a tapasztalatokra, melyek személyiségemet kibontakoztatták, szinte teljes egészében a történelem nyomta rá a bélyegét, a huszadik századi történelem legjellemzőbb vonásának viszont éppen azt mondhatjuk, hogy maradéktalanul elsöpri a személyt és a személyiséget. Hogyan teremtek hát összefüggést a tapasztalataim megformálta személyiségem és a személyiségemet lépten-nyomon tagadó, sőt megsemmisítő történelem között? Azok, akik e századnak legalább az egyik totalitarizmusát megélték, akár a náci, akár a sarlós-kalapácsos diktatúrát, osztozni fognak velem e dilemma korántsem elhárítható gondjában. Hiszen mindnyájuk életének volt egy szakasza, amikor mintha nem is saját életüket élték volna, amikor valami felfoghatatlan helyzetben, józan ésszel alig megmagyarázható szerepben találták magukat, amikor úgy cselekedtek, ahogyan saját belátásukból soha nem cselekedtek volna, olyan választásokra kényszerültek, amelyeket nem belső jellemfejlődésük, hanem valami lidércnyomászerű külső erő állított eléjük, s mely életszakaszukra később zavarosan, sőt zavarral emlékeztek vissza, abban sehogy sem ismerték fel magukat...”

Selyem Zsuzsa féltreismerhetetlen mondattana szerint „[a] XX. század diktatúráiban az egének alkalmazkodásból, vagy kényszer hatására pusztá funkciókra homogenizálódtak...” Majd így folytatja: „...mindegyik Kertész-regény felmutatja és meghaladja az alávetettség feltételeit. Köves története a *Sorstalanság*ban és *A kudarc*ban, B. a *Kaddis*ban és a *Felszámolás*ban nemcsak kilép, kiszabadul az őt tárgyiasító, sorsát uniformizáló szerep-

ből [...] hanem [megtalálja] a szolidaritásnak, a másik ember szabadságának, az egyetemes közösségi létnek a lehetőségét is.”

Ezzel párhuzamosan – némiképp másképp látva a fentiekből kibontakozó történeteket – megítélesem szerint az igazi kérdés az, hogy mindez összefüggésben áll-e a katarzis esztétikai hagyományával, amelyről Kertész értelemszerűen tudott, s amelyet ugyanakkor nem vett figyelembe. Kertész munkáit Selyem Zsuzsa szavai nyomán lehetetlen minden további nélkül beilleszteni az irodalom- és esztétikatörténeti sémák valamelyikébe, így például a *Bildungsroman* kategóriájába, azaz a *Sorstalanságnak* a nevelődési regényhez való viszonya legfeljebb formális.

A nyugati fronton ismeretlen léptékű, elképzelhetetlen kegyetlenséggel végrehajtott, a háborút a népirtással azonosító *Vernichtungskrieg* sok százezer fiatal német – és számunkra ugyanúgy jóvátehetetlen módon magyar – katona személyisége alakulásának, tapasztalatvilágának volt az alapja. A háború előtti normák szerinti *Bildungsroman* helyett ez szabta meg hátralévő életük rendjét, melyről sokan soha többé, s jó okkal nem is beszéltek, sem magukkal, sem másokkal. (Mindez persze mifelénk érvényes volt a munkaszolgálatból hazatértek olykor ugyancsak sok évtizedes némaságára is.) A civil lakossággal szembeni, teoretikusain köztelmező semlegesség – amúgy sok vitát kiváltó, inkább mitikus, mint igaz – normáit messze túllépő katonák tettei és rémtettei vezettek a maguk számára is elviselhetetlenül idegenné, felismerhetlenné válásukhoz. Mintha egy rettenetes kísértet tűnt volna fel. Nem egy esetben a megsemmisítő és a megsemmisített, az elkövető és a túlélő egyaránt felismerhetlenné vált önmaga számára. Amint azt Kertész akár *A nyomkeresőben*, akár a kéziratos *Német naplóban* pontosan látja: az államszocializmus diktatúrája a nemzetiszocializmus által végképp megsemmisített önazonosság hiányára, az egykori életvilág eltűnésére épült. Mint Christian Graf von Krockow írja: „*A nemzetiszocializmus* – ellentétben számos hívének reményeivel – természetesen döntő mértékben járult hozzá az áthagyományozódott miliók felbomlásához. [...] Ahogy a totalitárius erőszak szociológiai szempontból nézve úgymond a milió nélküliek miliójából fakad, ugyanezért kénytelen a totalitárius erőszak a hagyományos miliók viszonylagos zárttságát, mint a tehetetlenség egyik elemét [...] véres küzdelmek árán legyőzni.” Az önazonosság társadalmi léptékű szétesése-szétverése értelemszerűen radikálisan eltérő tematikákkal és új irányultsággal folytatódott tovább a háború után, az azonnal felismerhető, könnyen azonosítható bűnöség retorikája egyetlen pillanatra sem követelte meg a valóságban történtek megértésének munkáját, ellenben majd mindenkinek felkínálta a formális „gyógyást” és az abból következő instant megváltást, azaz a gyors és visszavonhatatlan, *visszamenőleg érvényesített* felmentés programját. Ami történt, azt egyszerűen háborúnak hívták, s nem a szó teológiai értelmében vehető „botránynak”. Hosszú évtizedekig, azaz máig, így például a Kertész munkásságának értelmezési keretét kijelölő diskurzusok közti vitákig tart annak a belátása vagy visszautasítása, hogy ami történt, az mindazokkal, akik utóbb születtünk, velünk, általunk és ellenünkre történik tovább – vagy egyszerűen a régmúlthoz soroljuk.

A személyiség, az Én *elviselhetetlenül radikális összeomlása* volt Kertész egyik alapvető felismerése. Ami vele történt, mint azt a *Sorstalanságban* pontosan, hűvösen és irgalmatlanul leírta, lehetlenné tette, hogy Magyarországra mint az otthonába térjen vissza. „[É]reztem, mint növekszik, mint gyülemik bennem a készség: folytatni fogom folytathatatlan életemet.” *Nevelődési regény így nem ér véget*, a táborkban megszerzett tudást nem hasznosította régi-új életében. Valóban, nem lett sem mérnök, sem orvos, nem kereste és nem is találta helyét az államszocializmus hierarchikus diktatúrájában, hanem kívül élt annak koherens normarendszerén, mint arról az egymásra épülő, számos ponton összefüggő, egymásra utaló, egymást használó szövegeiben: *A nyomkeresőben*, majd *A kudarcban*, a *Kaddis...*-ban, *Az angol lobogóban* és a *Felszámolásban* végül oly tévedhetetlen pontossággal szöveget adott.

A zsidó – zsidóvá lett, illetve zsidóvá tett – túlélő sorstalansága és otthontalansága egymástól elválaszthatatlannak tűnik. „Azok a kevesek, akik egzisztenciájukat arra tették

fel, hogy tanúságot tegyenek a Holocaustról, pontosan tudták, hogy megtört életük kontinuitása, hogy életüket nem folytathatják, hogy így mondjam, a társadalmilag nekik felajánlott módon, s tapasztalataikat nem fogalmazhatják meg az Auschwitz előtti nyelven”, mondta *A száműzött nyelv* című előadásában, amelyet a berlini Renaissance-Theaterben tartott 2000-ben. Az, hogy Kertész mit gondolt a maga zsidóságáról és ahhoz való viszonyáról, miként és miért, milyen kontextusban azonosult azzal, a mikor miként értett zsidóságon tekintette magát kívül, e kérdés kanonikus „szöveggyűjteménye” nem könnyen állítható össze. Olyan egyértelműen, mint például Csoóri Sándor *Nappali holdjára* írott válaszában, ritkán foglalt állást, és még ott sem volt szó semmiféle magától értetődő – zsidó vagy magyar – önzonosságról: ellenben az önértelmezéshez, tehát az önzonosság meghatározásához való jog kétségbevonhatatlanságáról igen. Számos, egymásnak élesen ellentmondó állítást, bekezdést vagy egész írást ismerünk és idézhetünk az életműből, amelyek ráadásul sokféleképp mondanak ellent egymásnak. De mindez *nem* Kertész következetlenségének, vagy épp álláspontja folyamatos változtatásának a következménye, hanem ellenkezőleg: annak, hogy felismerte, reménytelen tévedés lenne a zsidósághoz/magyarsághoz való viszony ahistorikus állandósága, változatlan etikai normák általi kizárólagossága mellett érvelnie. „Ha azt mondom: zsidó író vagyok (mert körülményeimre mégiscsak ez a tény nyomta és nyomja rá leginkább a bélyegét), akkor ezzel nem azt mondtam, hogy én magam zsidó vagyok – mert ezt kultúrámnál, meggyőződéseimnél fogva, sajnós, nem mondhatom. De azt mondhatom, hogy egy anakronisztikus zsidó létforma, a »galut«, az asszimiláns zsidó létformájának írója vagyok, e létforma hordozója és ábrázolója, e létforma felszámolásának krónikása, e létforma szükségszerű megszüntetésének hírnöke. [...] Érdekes, hogy a *Kaddis* létrejöttének körülményeit a későbbi regényben, a *Felszámolásban* írom meg. De nem így volt-e a *Sorstalansággal* is? Ami irodalmi hovatartozásomat illeti, le kell szögezsek néhány tény, hogy tévedésben ne éljek. A magyar irodalomhoz nem tartozom, és soha nem is tartozhatom oda. Én valójában ahhoz a Kelet-Európában létrejött zsidó irodalomhoz tartozom, amely a Monarchiában, majd az utódállamokban, főként németül, de soha nem a nemzeti környezet nyelvén íródott, és soha nem volt része a nemzeti irodalomnak” – írta *A végső kocsma* című kötetében.

Van azonban egy visszatérő pont, amelyre ki kell térnünk, s ez az, amit a zsidóság lehetetlenségének, másként önmagától való megfosztottságának is nevezhetnénk. Kertész számára igen fontos morális kötelességről volt szó, amely ugyanakkor önmagában nem járt együtt semmiféle szellemi azonossággal, magától értetődő elkötelezettséggel. *Hosszú, sötét árnyék* címmel 1991-ben Budapesten tartott előadásában egy mifelénk gyakorlatilag ismeretlen, döntően németül, kisebb részben franciául alkotó esszéista és regényíró, Manès Sperber *Churban, oder die unfaßbare Gewißheit* (Hurbán, avagy a felfoghatatlan bizonyosság) című tanulmány- és esszékötetéből idéz: „A náciizmus olyan helyzetben lepte meg a zsidóságot, amikor a zsidókban már nem élt a hajlandóság, és fölkészülve sem voltak, hogy meghaljanak Istenért [...] És Európa zsidóságának először kellett semmiért, a semmi nevében meghalnia. Nincs nekrologikus lelkesültség, ami ezt a tényt kisöpörhetné a világból, vagy meggyógyíthatná a boldogtalan tudatot, mely tudat e tényt szakadatlanul tükrözi, és ezt soha semmi meg nem változtathatja.” Eddig tart a Kertész által idézett rész. A fentiekkel összefüggésben mindezt kiegészítem a szöveg következő három mondatával: „Az erőszaknak ebben a viharában persze korántsem csak a zsidók estek áldozatul a mérhetetlen pusztításnak. De csak őket alázták meg a felismerhetetlenségig, csak őket szegényítették is meg embertelenül. Ezúttal nem volt már se Istenük, hogy segítsen nekik ez ellen, se fegyverük, amivel ha hatékonyan nem is bizonyulód, de legalább méltó ellenállást fejthettek volna ki.”

Radics Viktória a *Sorstalanságról* szóló – s hadd ismételjem meg, annak nevelődési regényként való olvasatát kikezdő – nagyszerű tanulmányában pontosan ugyanerre mutat

rá, amikor azt írja: „A személyiség átfarmálódása észrevétlen, az idő elosztja, fokozatosan adagolja a tapasztalást. Lassan »természetessé« válik a krematórium, és »csodává« a víz... *Ez is nevelődés, a kultúra elvesztése.*” Leyb Rochman jiddis író regénye elé írt előszavában Aharon Appelfeld mintha ugyanerre a tapasztalatra, az átváltozás visszavonhatatlanságára utalna: „Számos tanúság látott napvilágot a Megsemmisítésről. Két marokkal gyúrt minket az iszonyat. Az emberek felismerhetlenné váltak.”

Mindebből talán érthető, hogy miközben sokszor olvasom, nem sokszor használom a kortárs magyar irodalomtudomány által legitimnek, azaz magától értetődőnek tekintett, s annak megfelelően használt eljárások és elvárások jelentős részét. A szövegek és a médiumok közti hol követhető, hol némiképp mesterséges és üres konstrukcióknak tűnő kapcsolatokat elemző, a retorikai alakzatok stabilitásának, illékonyságának kérdését kutató, a nyelvjátékok által létező fikciók kérdését kiindulópontnak és antropológiai, vagy épp kommunikációelméleti terepnek tekintő, majd az ellentmondásos, politikai álláspontokat teremtő és követelő társadalmi összefüggések iránt értelmezhetetlen óvatossággal viseltető kortárs magyar irodalomtudomány zárt világa mintha nem venné tudomásul, hogy amikor a holokausztról, illetve a háború által megsemmisített túlélőkről beszélünk, akkor egy megkerülhetetlen, a mai napig feltárásra váró, kiismerhetetlen tapasztalat, a hiányzó tudás nyomait, azaz a valóságban ténylegesen megtörténeket keressük.

Kertész életművének minden rétegében, minden darabjában, szövegében óhatatlanul jelen van a „non-fiction”, s mintha ez lenne a művei enyészpontja. A holokauszt kronológiai szakadéka és a náci által megszállt területeken működő, több mint negyvennégyezer (sic!) koncentrációs, kényszermunka-, tranzit-, megsemmisítő-, hadifogolytábor és gettó máig nehezen felfogható topográfiai átváltozást teremtő hely- és eseménytörténete, a XX. század máig érvényes morális összeomlása a nemzeti kultúrák és irodalmak horizontjáról nézvést nem más, mint egyetlen, folyamatosan, lassan süllyedő, de még mindig hatalmas kontinens, az irodalom mögül pedig ennek megfelelően újra és újra kilátszik egy eddig ismeretlen történelem. És e történelem gyakorlata mögött feltűnik a koherens személyiség, az önazonosság radikális kritikája, a magunkon végrehajtott, általunk akart ítélethozatal, az átélt és átadhatatlan tapasztalatok csapdája, amiért Kertésznek végül az irodalom felé kellett fordulnia, mert mindez fordítva is áll. A valóság hiperrealista leírása újra és újra az irodalomra való utalás miatt lesz alkalmassá a felismerhetlenségig összeomlott élet megjelenítésére, azaz fiktív mondatok befogadására is. Ugyanakkor a valóság és az esztétikai fantázia Möbius-szalagjára utaló szövegek döntő kérdése a katarzis kritikája, vagy épp a valóság igazsága: a katarzis lehetetlensége. Ez a tapasztalat pedig univerzális: itt és most, 2019 őszén, „származásunktól”, osztályhelyzetunktől, hitunktől és hitetlenségunktől, kulturális tőkénktől vagy annak hiányától függetlenül mindannyiunkra, miránk is bármikor érvényes lehet önmagunk idegenné, életünk felismerhetlenné válásának traumája, a hazatalálás teljes reménytelensége, a jóvátehetetlen átváltozás kísértete. Ez a fenyegetés megjelenik mindazoknak az életében, akik kiléptek a prezentizmus rendjéből, a folyamatos jelen ahistorikus csendjéből. A steril irodalom- vagy művészetelmélet, a jelentésteremtő virtuális homogén tér esztétikai univerzalizmusát inkább üresnek, mintsem a kritikai gyakorlat működtetésére alkalmasnak találok. Nem véletlenül jegyzem meg, hogy a művészetelmélethez és az esztétikai elmélethez ugyancsak hasonló viszony, az aggódó kívülálló szemlélete fűz. Mindez azonban csak – maradjunk ennél a régi fordulatnál – a kritikai kritika kritikája. *Az igazi kérdés az, hogy a katarzis lehetetlenségének ténye miként szolgálja mégis az esztétikai tapasztalat lehetőségét.* Kertész forrásai – nyilván nem véletlenül – döntően olyan írók, akiknek számos műve hasonló problémákat vet fel: gondolhatunk Bernharden, Beckett-re, Camus-re, Remarque-ra, a regényformálás és nyelvteremtés e fontos példáira; s persze a gondolkodásmódjára döntő hatással volt Dosztojevszkij és az általa fordított Nietzsche.

Kertésznek a totalitarizmus kényszeréről írott sorai kapcsán érdemes felidézniünk Friedrich Schiller 1801-es írását *A fenségesről*. „»Egyetlen ember sem kénytelen kényszerülni« – mondja a zsidó Náthán a dervisnek, s e mondás tágabb értelemben igaz, mint amelyet vélhetőleg tulajdonítani szoktunk neki. Az akarat az emberi nem sajátossága, s maga az ész csak az akarat örök szabálya. Az egész természet észszerűen cselekszik, az ember előjoga pusztán az, hogy tudattal és akarattal cselekszik észszerűen. Minden más dolog kényszerül – az ember akaró lény. Éppen ezért semmi sem annyira méltatlan az emberhez, mint az erőszak elszenvedése, mivel az erőszak megszüntetné az embert. Aki elköveti rajtunk, nem csekélyebbet vesz el tőlünk, mint az emberséget; aki gyáván elszenvedi, emberségét dobja el... A kultúra feladata szabaddá tenni az embert, és segítségére lenni abban, hogy egész fogalmát betöltse. Képesse kell tehát tennie őt arra, hogy akaratát érvényesítse, hiszen az ember akaró lény.”

Mármost mindazok, akiket az „iszonyat gyúrt két marokkal”, nincsenek abban a helyzetben, hogy az esztétikai látszat, vagyis az autonóm műalkotáshoz szükséges korlátlan szabadság birtokában beszéljenek vagy írjanak a fenségesről vagy a katartikusról, tehát a szó szoros, majd átvitt értelmében vett megtisztulásról. A sorszerűség a sors felismerése, azaz radikális kritikája is egyben. Ám akik számára a sorstalanság nem a vaksors sodrásának kitett emberi lények szabadságának kiváltságát – tehát a döntések kiismerhetetlenségének, illetve meghozataluk drámájának kettősségét –, hanem a szó szoros értelmében az önmaguktól való megfosztottságuk elviselhetetlen, megkerülhetetlen és vitathatatlan valóságának terrorját jelenti, azok számára a katarzis – az élettörténet és a sorsesemények közti viszonyra való reflexió, azaz a morális döntések lehetősége és lehetetlensége közti választás – semmi más, mint üres szó, hamis ígéret, felfoghatatlan kiváltság. Ezt, vagyis a sorsesemény-etika egész birodalmából való kizáratást tanulja a *Sorstalanság* hőse napról napra, ez az a tudás, amelyre szert tesz, és ez nem vezet sehova máshova, mint a túlélés és az azonnali halál közti „döntésekhez”. E döntések helyes vagy helytelen mivoltának kérdése pedig független azok etikájától. *Vernichtungslager* és *Vernichtungskrieg* – már nem a mérlegelhető dilemmák terepei, hanem a vaksors és a vakszerencse, a vakremény és a vakvéletlen működésének világai: ahol már minden, nem csak a gondolat kockadobás.

Kertész regényeinek, naplóinak, esszéinek nagy és visszatérő kérdése, hogy miként ábrázolható, s ábrázolható-e egyáltalán a sorsuk feletti mérlegeléstől teljes egészében megfosztott lények élettörténete. A *nyomkereső* névtelenségének, időtlenségének, azonosíthatatlan tereinek szimulakroma, mindent elborító látszata, és a *Sorstalanság* tűpontosnak tűnő topográfiai leírásai, ez a két, széjjelbonthatatlan archeológiai – tehát valóság- és emlékezet- – réteg egymásra támaszkodik, egymásra utal vissza. Buchenwald, Auschwitz *nem azok a helyek*, amelyek illékonyak/mulandók, mint az évek. *Ezekre nem áll*, hogy „[v]ékony metszetet jelentenek csupán azoknak az összefolyó benyomásoknak a sokaságában, amelyek akkori életünket adták, egy kép emléke nem más, mint egy bizonyos pillanat miatti bánat, és a házak, az utak és a fasorok, fájdalom/sajnos, éppoly illékonyak/mulandóak, mint az évek”. Az egykori táborok utóélete, tehát azoknak a morális földrajz fogalmaival leírható mai állapota nem egyszerűen a mulandóságunk tudomásulvételét jelenti, hanem a jóvátehetetlen, eszelős tömeggyilkosságok utólagos, folyamatos, akaratlan jóváhagyását. Hiszen ha hagyjuk belesodródni őket az eltűnt idő elmosódó emlékeibe, mintha egykori utak és fasorok lennének, akkor végzetes tévedésünkkel tesszük láthatatlanná azt a térképet, amelyen negyvennégyezer fekete lyuk nyomait kerüljük el, évtizedek óta, s úgy teszünk, mintha nem is lettek volna. A táborok, a gettók valójában non-lieux-k voltak s maradtak is, *nem-helyek*, amelyekben fennállásuk alatt minden áldott nap az erőszakos és megalázó halál volt az úr. Ezek a nem-helyek ma sem mások, mint a semmihez sem fogható tömeggyilkosságok botránnyának, a világ Istentől való elhagyottságának és Isten megtagadásának félreérthetetlen bizonyítékai.

Sem a *Sorstalanság*ban, sem *A nyomkereső*ben nem választható el egymástól a fikció és a valóság, a valóságra való emlékezés, azaz mindkettőben jelen van az egódokumentum személyességéből és a szerzői én távolságtartásának kettősségéből adódó, eltérően megvalósított nyelvi áttörés. A *Sorstalanság* Camus – Gyergyai Albert fordításában *Közöny* címet kapott – regényét idézi fel: elég jól követhetők a szenvtelenség, az idegenség és a közöny szétbonthatatlanságának átvételei. A két regényt valójában egy páros szerkezet két részeként látni, olvasni és érteni legalább olyan magától értetődő, mint a *Sorstalanság*, a kéziratban maradt *Én, a hóhér* és a *Kudarc* egybeolvasása, határaik átléphetősége, az utalások, átvitelek, átvételek egyenetlenségének és tagadhatatlan sűrűségének élménye. „Mindössze” arról a léptékváltásról van szó, amelyet igyekszem félreérthetetlenül megfogalmazni: ideje, hogy a Kertész-életművet egyetlen palimpszesztként kezdjük el olvasni, amelyben a mulandóság áramlásait követő Proust-szöveg felidézése, a bernhardi szövegformálás kihasználása, tehát a külső szövegek interiorizálása folyik, vagyis amelyben szövegek rakódnak folytonosan, rendre egymásra. Hasonlóképpen a *Sorstalanság* és *A nyomkereső*, ez a két szöveg pontosan illeszkedik egymásba. A *Jedem das Seine* („mindenkinek a magáét”, a latin *Suum cuique* cinikus kihasználása), tehát a kapu szövegének részleges – magyar nyelvű – felidézése és a fenyegető állításnak a két szöveget átható valósága kérdését akkor sem kerülhetjük meg, ha nem tudjuk rá a választ. „A modern világ kapuja fölött ez fog állni: »Légy önmagad!«”

Irodalom

- Mihail Bahtyin: Kronotoposz: idő és tér a regényben, *Korunk*, 1976/4.
- Omer Bartov: *The Eastern Front: 1941–1945: German Troops and the Barbarization of Warfare*, Palgrave, Macmillan, 2001.
- Az *értelmezés szükségessége. Tanulmányok Kertész Imréről*, szerk. Scheibner Tamás és Szűcs Zoltán Gábor, Budapest, L' Harmattan, 2002.
- Tony Judt: A Hero of His Times, *New Republic*, Apr. 1. 1996.
- Kertész Imre: *Gályanapló*, Budapest, Magvető, 1992.
- Kertész Imre: *A száműzött nyelv*, Budapest, Magvető, 2001.
- Kertész Imre: *A végső kocsmá*, Budapest, Magvető, 2014.
- Kertész Imre levelei Radics Viktóriához, *Múlt és Jövő*, 2017/2.
- Radics Viktória: Az ember mélye. Kertész Imre: *Sorstalanság*, *Életünk*, 1988/1.
- Clara Royer: *Kertész Imre élete és halálai*, Budapest, Magvető, 2019.
- Friedrich Schiller: A fenségesről, in Uó: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, Budapest, Atlantisz, 2005.
- Schmal Dániel: „Természetesen”. Kézirat, korábbi változatát lásd „Természetesen”. Leibniz és a rossz problémája, in *Utolérnek téged a szavak. A hetvenéves Sulyok Elemér köszöntése*, szerk. Simon T. László, Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 2011.
- Selyem Zsuzsa: Tárgynak lenni, alanynak lenni. A személyesség tétje Kertész Imrénél, *Jelenkor*, 2014/4.
- Manès Sperber: My Jewishness, *New German Critique*, No. 20. 1980. Spring–Summer, Germans and Jews.
- Manès Sperber: *Churban, oder die unfaßbare Gewißheit*, Europa Verlag, 1979.
- Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*, Ausstellungskatalog, Hamburger Institut für Sozialforschung, 2004.